

Anna Bojeś-Białasik*

Dawna młynówka w opactwie Cystersów w Mogile. Badania – projekt – restytucja

The old mill-lead in the Cistercian Monastery in Mogiła. Research – project – restitution

Słowa kluczowe: opactwo cysterskie w Mogile, dawna młynówka, kanały wodne, restytucja

Key words: Cistercian abbey in Mogiła, old mill-lead, water canals, restitution

Woda była zawsze nieodłącznym elementem krajobrazu klasztoru cysterskiego. Ślady dawnej sieci wodnej zachowały się więc w większości założeniach klasztorowych, nie wyłączając pramatki siedzib cysterskich – klasztoru Citeaux. Bieżąca woda była nie tylko surowcem, ale i podstawowym medium generującym energię oraz nośnikiem i odbiornikiem większości odpadów. W grupie średniowiecznych klasztorów małopolskich relikty historycznej sieci wodnej, która zaspokajała codzienne potrzeby ich mieszkańców, mają w większości charakter krajobrazowy. Rozrzucone są na rozległym terenie stanowiącym dawny majątek ziemski klasztorów, odzwierciedlając strukturę i sposób zagospodarowania cysterskiej domeny. Ich ślady są już często niejednoznaczne, ale wprawne oko pośród pól i łąk potrafi dostrzec i zidentyfikować je jako elementy intencjonalnie zorganizowanego systemu zaopatrzenia w bieżącą wodę pobliskiego klasztoru. Najczęściej są to mocno spłyconne, suche i zaśmiecone koryta młynówek, które woda zasila na krótko tylko po letnich ulewach i zimowych roztopach. Ich trasy w krajobrazie wciąż znaczą malownicze linie wysokiej zieleni łąkowej. To także suche albo grząskie i porośnięte trzcinami łożyska dawnych stawów rybnych, trawiaste wały grobli albo ściśnięte współczesną betonową obudową działy dawnych koryt. To wreszcie architektoniczne pozostałości infrastruktury technicznej, nieodłącznie towarzyszącej sieci wodnej – rozmaite młyny, mosty, przepusty i jazy.

Water has always been inherent element of the Cistercian monastery landscape. Therefore, traces of former water networks have been preserved in the majority of monastic complexes, not excluding the first of the Cistercian seats – the Citeaux Abbey. Running water was not only a resource, but also the fundamental medium generating energy as well as a carrier and gutter for most waste. Within the group of medieval monasteries in Lesser Poland most relics of the historic water system that satisfied everyday needs of their residents are of landscape character. They are scattered over a vast area constituting the former estate property of monasteries, reflecting the structure and way of managing the Cistercian domain. Frequently their traces are often ambiguous, but a trained eye can notice and identify them among fields and meadows as elements of a deliberately organised water supply system for the nearby abbey. Most often they are quite shallow, dry and full of litter millstream beds in which water appears briefly only after summer downpours and winter thaw. In the landscape their courses are still marked by the picturesque lines of tall riparian greenery. They are also dry or marshy and overgrown by reeds beds of former fish ponds, grassy embankments of the dykes or squeezed within modern concrete casing beds of old watercourses. Finally, they are architectonic remains of the technical infrastructure naturally accompanying the water network – various mills, bridges, culverts and weirs.

* dr inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* dr inż. arch., *Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

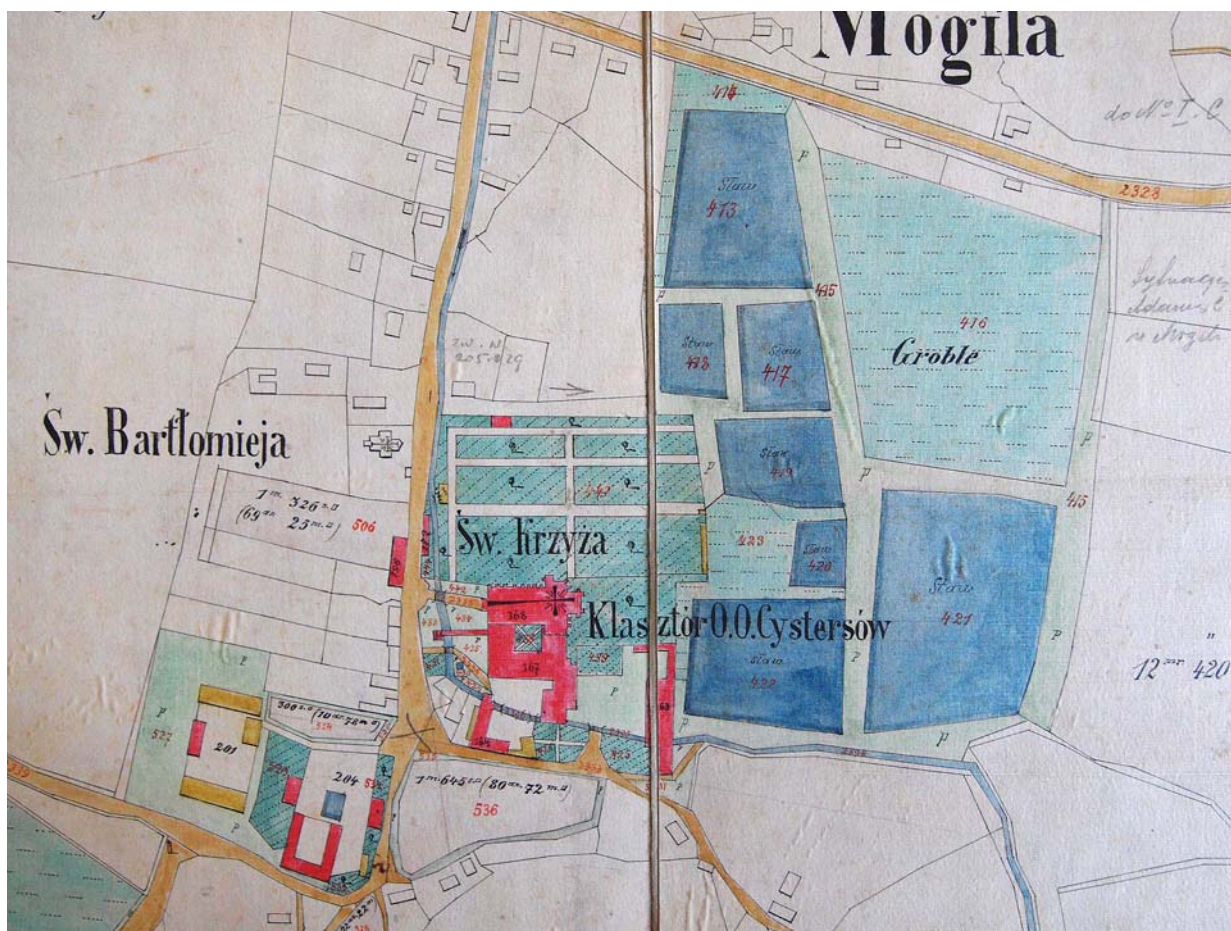
Cytowanie / Citation: Bojeś-Białasik A. The old mill-lead in the Cistercian Monastery in Mogiła. Research – project – restitution. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2017;52:36-48

Otrzymano / Received: 20.08.2017 • **Zaakceptowano / Accepted:** 25.09.2017

doi:10.17425/WK52MOGIŁA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Plan Mogiły, własności klasztoru oo. Cystersów, przerysunku planu katastralnego z 1848 r wykonany w roku 1901; w zbiorach archiwum klasztorowego w Mogile

Fig. 1. Plan of Mogiła, estate of the Cistercian Order monastery, copy of the cadastral plan from 1848 made in 1901; in the collection of the monastic archive in Mogiła

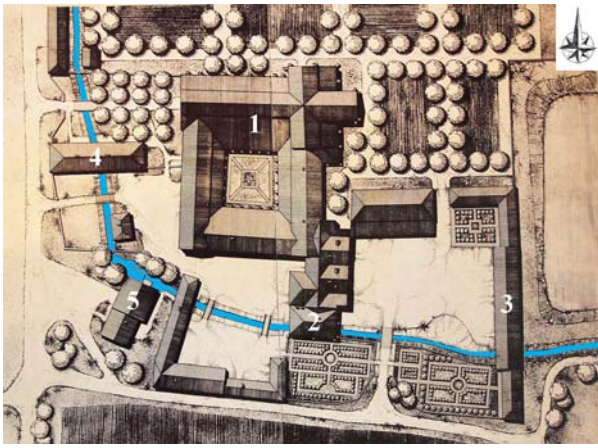
Ryc. 2. Widok kościoła i klasztoru od wschodu, na pierwszym planie jeden z dawnych stawów; młynówka klasztorna w okolicach Krzesławic – fotografie z początku XXw., w zbiorach archiwum klasztorowego w Mogile

Fig. 2. View of the church and monastery from the east, in the foreground one of the former ponds; monastic mill-leaf in the vicinity of Krzesławice – photographs from the beginning of the 20th c., in the collection of the monastic archive in Mogiła

Jednym z powodów zanikania klasztornych układów hydrologicznych, jakkolwiek reprezentujących zaawansowany stopień rozwoju inżynierii wodnej, jest ich niewielka współczesna przydatność¹. Większość dawnych sposobów wykorzystania wody została wyeliminowana przez postęp techniki, choć historia ich całkowitego zarzucenia nie jest wcale odległa. Dla większości zgromadzeń zakonnych w Polsce okres wzmożonego

One of the reasons for the disappearance of monastic hydrological systems, even though representing an advanced stage of development of water engineering, is their uselessness in modern times¹. Most of the old ways of using water were eliminated by technological progress, though they were abandoned not so long ago. For the majority of monastic orders in Poland the period of intensive “civilising” of monastic infrastructure,

Ryc. 3. Mogiła, klasztor Cystersów, rekonstrukcja planu z 2. poł. XVI w., plan wykonany w ramach ćwiczeń studenckich pod kierunkiem W. Zina, w zbiorach archiwum klasztornego w Mogile. Oznaczenia: 1 – kościół i klasztor, 2 – przeoriat, 3 – budynek barokowy, 4 – lazaret, 5 – młyn. Bieg młynówki oznaczono kolorem niebieskim. Oprac. A. Bojęś-Białasik

Fig. 3. Mogiła, the Cistercian abbey, reconstruction of the plan from the 2nd half of the 16th c., plan made during students' exercises supervised by W. Zin, in the collection of monastic archive in Mogiła. Symbols: 1 – church and monastery, 2 – Priory, 3 – Baroque building, 4 – infirmary, 5 – mill. Millstream course is marked in blue. Prep. by A. Bojęś-Białasik

Ryc. 4. Przeoriat, widok od południowego zachodu; na elewacji zachodniej widoczny wykusz z dawną latryną, na elewacji południowej para małych okienek doświetlających latryny usytuowane na poziomie podwyższonego parteru

Fig. 4. Priory, view from the south-west; on the west elevation visible bay with a former latrine, on the south elevation a couple of small windows illuminating latrines situated on the raised ground-floor level

„cywilizowania” klasztornej infrastruktury, również tej wykorzystującej wodę jako medium, przypadł na połowę ubiegłego stulecia i pierwsze dekady jego drugiej połowy. Wówczas przebudowywano kanalizacje i wodociągi, zakładano współczesne łazienki i centralne ogrzewanie, a już kilka dekad wcześniej do masowego użytku w zakresie przetwórstwa i produkcji przemysłowej (młyny, browary) weszły turbiny parowe i elektryczność. Wy-mownym przykładem tego typu inwestycji była likwidacja w latach 70. XX wieku (!) trzonu drewnianych latryn w klasztorze w Mogile, które ze względu na fatalny stan techniczny groziły zawaleniem, i z których w związku z tym niechętnie korzystano. Latryny, znajdujące się w tym samym miejscu od XIV w., umieszczone były nad

including that using water as a medium, occurred in the first half of the previous century and the first decades of its second half. It was then that sewers and water-works were renovated, modern bathrooms and central heating were installed and, a few decades earlier, steam turbines and electricity became mass used in processing and industrial production (mills, breweries). A telling example of that type of investment was removing during the 1970s (!) the core of wooden latrines in the monastery in Mogiła which, because of their terrible technical condition, were in danger of collapsing and were therefore very reluctantly used. Latrines, located in the same place since the 14th century, were built above the water canal (systematically removing waste) that, in accordance with the conservation project currently realised in the Mogiła abbey, is being restored and will be made available to visitors².

The Cistercian abbey in Mogiła to which we wish to devote more attention here is unique, especially because of the character of preserved relics of its water system or actually the infrastructure connected with it. Besides the land traces of the former mill-leaf bed lined with greenery, and the dry bed of one of the fish ponds, elements “structurally inscribed” in the architecture of the monastery have been preserved here, namely the vaulted water canals (culverts) running under the buildings. The insight into the organisation of the water system supplying the abbey in Mogiła is offered by the cadastral plan from the year 1848, illustrating the situation of land ownership in the closest vicinity of the monastery (fig. 1). From maps and historic sources we know that water was supplied to the monastery in Mogiła by a man-made bed branching from the natural watercourse of the Dłubnia River on the borderline of the villages of Krzesławice and Bieńczyce³. The millstream flowed across the meadows in Mogiła and reached the direct vicinity of the abbey from the north. It rounded the monastery buildings from the west and in the south powered the mill (former fulling mill), removed waste from latrines and across fields meandered to the old Vistula riverbed along the bottom of which it ran until it joined the main watercourse of the Vistula. On the plan one can see a huge area taken by a complex of ponds of varying size, and empty beds of two more the larger of which was called Kopcowy (or Dworski) and was the most eastward one. Cartographic sources from the 18th and 19th century indicate that altogether there were 9 or 10 ponds (filled in at various times and for various reasons), including several smaller located closest to the abbey, which were called pools. Names of some ponds seem to indicate their purpose: besides the already mentioned Kopcowy pond there was a huge pond called Kasztelan (Castellan), another called Kapłański (Priestly) and the Gasciel (Extinguisher) pond⁴. After World War II the majority of the landed estate of the abbey, including the area occupied by the aforementioned ponds, was taken over by the State as the property of the so called ‘dead hand’, according to

kanalem wodnym (na bieżąco usuwającym nieczystości), który zgodnie z realizowanym obecnie w opactwie mogińskim projektem konserwatorskim jest restytuowany i zostanie udostępniony do zwiedzania².

Klasztor Cystersów w Mogile, któremu chcemy poświęcić tutaj więcej uwagi, jest wyjątkowy zwłaszcza ze względu na charakter zachowanych relikwów sieci wodnej, a właściwie związanej z nią infrastruktury. Oprócz terenowych śladów dawnego koryta młynówki, znaczonego zielenią, i suchego łożyska jednego ze stawów-rybników zachowały się tutaj elementy „zapisane strukturalnie” w architekturze klasztoru, a mianowicie sklepione kanały wodne (przepusty) biegnące pod budynkami. Pogląd na to, jak zorganizowana była sieć wodna zasilająca klasztor mogiński, daje lektura planu katastralnego z roku 1848, ukazującego sytuację własności ziemskiej w najbliższym otoczeniu klasztoru (ryc. 1). Z map oraz źródeł historycznych wiemy, że woda do klasztoru w Mogile została doprowadzona sztucznie wykopanym korytem, odgałęzionym od naturalnego nurtu rzeki Dłubni na granicy wsi Krzesławice i Bieńczyce³. Młynówka płynęła obwałowanym korytem przez mogińskie łąki i od północy docierała w bezpośrednie otoczenie klasztoru. Opływała zabudowania klasztorne od zachodu, na południu zasilala młyn (dawny folusz), zabierała nieczystości z latryn i kolistymi zakosami docierała poprzez pola do łożyska starego wiśliska, którego dnem płynęła aż do połączenia się z głównym nurtem Wisły. Na planie widoczny jest obszerny areal zajęty przez zespół stawów różnej wielkości oraz puste łożyska po dwóch kolejnych, z których większy zwany Kopcowym (albo Dworskim) wysunięty był najbardziej na wschód. Źródła kartograficzne XVIII- i XIX-wieczne wskazują, że wszystkich stawów było 9 lub 10 (napelnianych w różnym czasie i dla różnych potrzeb), w tym kilka mniejszych, usytuowanych najbliżej klasztoru, które zwano sadzawkami. Nazwy niektórych stawów zdają się określać ich przeznaczenie: oprócz wspomnianego stawu Kopcowego był więc wielki staw zwany Kasztelan, Kapłański oraz staw Gasiciel⁴. Po II wojnie światowej większość majątku ziemskiego klasztoru, w tym tereny zajęte przez wspomniane stawy, została przejęta przez państwo jako dobra tzw. martwej ręki na mocy ustawy z roku 1950. Niewielki ocalały fragment dawnego majątku zachowany po wschodniej stronie klasztoru, z wciąż czytelnym zarysem niecki i brzegów jednego ze stawów, daje wyobrażenie o rozmachu tych dawnych wodnych inwestycji. Likwidacja stawów i młynówki, dokonana prawie równocześnie, ostatecznie zmieniła dotychczasowy krajobraz Mogiła. Nie ma już dalekich widoków na perspektywę klasztoru mogińskiego, którą można było obserwować poprzez tafelę stawu i szuwały porastające jego brzeg ani malowniczych i dzikich brzegów młynówki, która była oczywistym elementem tamtej rzeczywistości (ryc. 2). Wraz z wodą zniknęła cała ekosystem tradycyjnie z nią związany – rośliny i zwierzęta oraz cały szereg ludzkich aktywności motywowanych obecnością rzeki. Na miejscu stawów powstał rozległy kompleks sportowy klubu Hutnik Nowa Huta, który

Ryc. 5. Wnętrze kanału pod przeoratem z widocznymi ceglanyimi arkadami wspierającymi sekcję z dwiema wczesnonowożytnymi latrynami

Fig. 5. Interior of the canal beneath the Priory with visible brick arcades supporting the section with two early-modern latrines

Ryc. 6. Arkady wsporcze latryn nad kanałem pod przeoratem, z dwoma wylotami nieczystości z klozetów usytuowanych na różnych wysokościach

Fig. 6. Arcades supporting latrines over the canal beneath the Priory, with two waste outlets from closets located at different heights

the Act from 1950. A small surviving fragment of the former estate preserved on the east side of the abbey, with still visible outline of the basin and edges of one of the ponds reflect the immense scale of those water investments of the past. Filling-in ponds and the mill-lead, carried out almost at the same time, ultimately transformed the previous landscape of Mogiła. There are no more long perspectives onto the monastery in Mogiła which could be observed across the surface of the pond and rushes growing on its banks, or picturesque and wild banks of the millstream which was the obvious element of that bygone reality (fig. 2). Together with the water there disappeared the whole ecosystem traditionally associated with it – plants and animals, as well as several human activities motivated by the presence of a watercourse. The ponds were replaced with a vast sports complex of the Hutnik Nowa Huta club which was founded in 1950. The mill-lead bed was finally filled in in the years 1948–52⁵ thus

założono w roku 1950. Koryto młynówki zasypano ostatecznie w latach 1948–52⁵ unieruchamiając tym samym dotychczasowych młyn-folusz⁶, a dotychczasowe przepusty pod budynkami czyniąc bezużytecznymi.

Plan katastralny ukazuje także dosyć dokładnie bieg młynówki w najbliższym otoczeniu klasztoru. Rzeczka wpływała od północy poprzez ogrody na dziedzińiec przed klasztorem i biegła wzdłuż jego zachodnich elewacji. Tutaj przepływała, między innymi, pod gotyckim lazaretem, którego relikty wyeksponowano we współczesnej aranżacji dziedzińca⁷. W południowo-zachodnim narożniku opactwa ostro zakręcała ku wschodowi i napędzała wspomniany folusz, po czym kontynuowała bieg ku wschodowi, gdzie sklepionym kanałem przepływała pod tzw. przeoratem odbierając nieczystości z latryn. Nieco dalej krótkim odcinkiem przecinała tereny ogrodu opackiego, następnie kolejnym sklepionym kanałem przepływała pod budynkiem gospodarczym zwanym barokowym i dalej płynąc wzdłuż brzegów stawów zdążyła do zakola Wisły (ryc. 3). Dwa wspomniane kanały wodne, biegnące w poprzek zabudowań klasztornych (pod przeoratem i budynkiem barokowym), są wyjątkowym i niezwykle rzadkim w skali Polski (a także Europy) zachowanym przykładem pierwotnego przestrzennego dostosowania architektury do funkcji związanej z przepływem rzeki. Ciekawy jest zwłaszcza kanał pod przeoratem. Jego konstrukcyjna i przestrzenna niejednorodność wynika z różnorodnych funkcji, którym służył, ale odzwierciedla także wielofazowość budowy samego przeoratu, która przejawia się w zachowanym skomplikowanym układzie przestrzennym budynku i różnicy wewnętrznych poziomów pomieszczeń⁸. Kanał pod gospodarczym budynkiem barokowym jawi się na tym tle jako budowla architektonicznie jednorodna i służąca jedynie transmisji wody pod budynkiem⁹. Jednak to właśnie tam podczas badań ujawniono szereg oryginalnych rozwiązań konstrukcyjnych i funkcjonalnych, zastosowanych przy budowie przepustu. Obydwa kanały to długie na kilkanaście metrów „rynny”, o lekko ukośnych ścianach podłużnych i ceglanych sklepieniach kolebkowych. Ich wysokość pozwala na swobodne poruszanie się w pozycji stojącej. Do czasów współczesnych dotrwały w historycznej formie, choć nie najlepszej kondycji technicznej. Zróżnicowane wymiary cegieł i kamienne wtórniki wmurowane w ich ściany i sklepienia, głębokie przemurzenia i miejscowe zniekształcenia formy są widowym znakiem częstych doraźnych napraw obydwu przepustów. Funkcja kanału wodnego sprzyjała szybkiej destrukcji budulca, którym w przeważającej części była nasiąkliwa cegła. Obserwacja substancji kanałów potwierdza, że naprawiano je wielokrotnie, czasem głęboko ingerując we wnętrza murów.

Pozostałe terenowe odcinki koryta młynówki kopane w gruncie miały brzegi umacniane drewnianymi kołkami, które dodatkowo oplatanio faszyną. Koryto miało w ostatniej fazie funkcjonowania ok. 70 cm głębokości¹⁰. Na skrzyżowaniach młynówki z drogami dojazdowymi i pieszymi budowano niewielkie mostki, których cha-

immobilising the previously functioning fulling mill⁶ and making the culverts under the buildings useless.

The cadastral plan shows fairly precisely the course of the mill-leat in the close proximity to the monastery. The stream flowed from the north through the gardens into the courtyard in front of the abbey and ran along its west elevations. Here it flowed e.g. beneath the Gothic infirmary whose relics were exhibited in the modern design of the courtyard⁷. In the south-west corner of the abbey it turned sharply eastwards and powered the above-mentioned fulling mill, and then continued eastwards where through a vaulted canal it flowed beneath the so-called Priory, collecting waste from latrines. Slightly further, it briefly cut through the abbot's garden, and then through yet another vaulted canal it flowed beneath the utility building known as Baroque and further on, running along the ponds it reached the bend of the Vistula River (fig. 3). Two of the mentioned water canals running across the monastery buildings (beneath the Priory and the Baroque building) are an exceptional and unique on the scale of Poland (as well as Europe) preserved example of spatial adjustment of architecture to the function related to a running river. The canal beneath the Priory is particularly interesting. Its construction and spatial inconsistency results from diverse functions it served, but also reflects the many stages of construction of the Priory itself, which is revealed in the preserved complicated spatial layout of the building and the difference in the floor levels of its interiors⁸. Against that background, the canal under the Baroque utility building appears as an architectonically uniform structure serving merely to transmit water beneath the building⁹. However, it is there that several original construction and functional solutions applied while building the culvert have been revealed in the course of research. Both canals were several meters long “pipes” with slightly slanting longitudinal walls and brick barrel vaults. Their height allowed for moving freely in an upright position. They have survived in their historic form though not the best technical condition until the present times. Varied sizes of bricks and stone duplicates set in their walls and vaults, deep re-bricked areas and local deformities are visible signs of frequent repairs of both culverts. The function of a water canal contributed to quick destruction of the building material which, for most part, was absorbable brick. Examination of the substance of canals confirms that they were repeatedly repaired, sometimes digging deep into wall structure.

The remaining field sections of the mill-leat dug in the earth had their banks strengthened with wooden stakes that were additionally wrapped around with fascines. During the last stage of its functioning the bed was app. 70 cm deep¹⁰. Where the millstream crossed driveways and pedestrian routes, small bridges were erected, whose characteristic abutments (groynes) were marked on the cadastral plan¹¹.

Within the revitalization of the Cistercian abbey in Mogiła with its closest surroundings, conducted

Ryc. 7. Wschodnia elewacja przeoratu (fragment); zamurowany wschodni wylot kanału z czołem wtórnie podwyższonego sklepienia kolebkowego, usytuowanego powyżej dna pomieszczenia sutereny

Fig. 7. East elevation of the Priory (fragment); walled-in east canal opening with the head of the secondarily raised barrel vault situated above the bottom of the basement room

Ryc. 8. Wschodnia elewacja budynku barokowego z odnowionym kanałem i zrekonstruowanym końcowym odcinkiem koryta młynówki

Fig. 8. East elevation of the Baroque building with renovated canal and reconstructed end section of the millstream bed

Ryc. 9. Wnętrze kanału wodnego pod budynkiem barokowym przed rozpoczęciem prac

Fig. 9. Interior of the water canal under the Baroque building before the work commenced

Ryc. 10. Wnętrze kanału pod budynkiem barokowym po wykonaniu płyty dennej i przed konserwacją ścian i sklepienia

Fig. 10. Interior of the canal under the Baroque building after laying the bottom slab and before conservation of the walls and vault

rakterystyczne przyczółki (ostrogi) zaznaczono na planie katastralnym¹¹.

W ramach toczącej się od prawie dekady rewitalizacji opactwa cysterskiego w Mogile wraz z jego najbliższym otoczeniem realizowany jest obecnie etap projektu, polegający na restytucji fragmentu koryta młynówki klasztornej na odcinku pomiędzy dwoma zachowanymi kanałami, czyli pomiędzy przeoratem a budynkiem barokowym oraz na remoncie konserwatorskim samych przepustów¹² (ryc. 3). Koncepcja restytucji tego odcinka rzeki, oprócz nadania jej funkcji symbolicznej granicy pomiędzy dwiema częściami terenu o różnym przeznaczeniu, służyć ma także konkretnym celom użytkowym, związanym z odwodnieniem terenu opactwa. Odtworzone koryto młynówki, o dnie ukształtowanym w odpowiednim spadku, będzie elementem systemu odprowadzania wód powierzchniowych (opadowych) do wpustu kanalizacji ogólnospławnej, usytuowanego na końcu koryta. Badania architektoniczne i archeologiczne prowadzone w związku z tą inwestycją przyniosły bardzo ciekawe rezultaty, rysujące rzeczywisty obraz przestrzeni

for almost a decade, the stage of project realised now involves restituting a fragment of the monastic millstream bed between the two preserved canals, i.e. between the Priory and the Baroque building, and the conservation renovation of the culverts¹² (fig. 3). The concept of restituting that section of the stream, besides being a symbolic borderline between the two areas serving different purposes, is to serve concrete utilitarian purposes related to the drainage of the abbey area. The recreated millstream bed with its bottom given an appropriate gradient will be an element of the system channelling precipitation water to the sewage mains situated at the end of the riverbed. Architectonic and archaeological research carried out for this investment yielded very interesting results reflecting the realistic image of the space connected with the presence of the mill-lead, but at the same time made the team of specialists working on the project realisation – architects, researchers and conservators – face several new challenges concerning not only correct interpretation of relics but also selecting proper ways for their con-

związanej z obecnością młynówki, ale jednocześnie postawiły zespół specjalistów pracujących nad realizacją projektu – architektów, badaczy i konserwatorów przed szeregiem nowych zagadnień, dotyczących nie tylko poprawnej interpretacji reliktywów, ale także doboru właściwych sposobów ich konserwacji i ekspozycji. Dla badacza architektury szczególnie interesujące były nie tylko kwestie konstrukcji architektonicznej kanału i samego koryta rzeczki, ale także ich funkcjonalne atrybuty i wszelkie indywidualne adaptacje do konkretnych warunków opactwa mogińskiego. Przyjrzyjmy się zatem dokładniej tym dwóm przepustom wodnym, harmonijnie i racjonalnie wkomponowanym w architekturę budynków klasztornych.

Kanał pod przeoratem jest przesklepiony kolebką tylko w 2/3 swojej długości, która w całości liczy prawie 20 m¹³ (ryc. 4, 5). Obecne sklepienie jest wtórnie; *terminus post quem* dla wybudowania tego sklepienia stanowi wykonanie tutaj ok. połowy XVI w dwóch murowanych latryn, których konstrukcję nadwieszono nad kanałem na półkolistych ceglanych arkadach, rozpartych na jego ścianach podłużnych. Zasięg sklepienia nad kanałem dostosowano do pozycji tych arkad, dobijając czołem kolebki do jednej z arkad od wschodu. Nad pozostałym, niesklepionym odcinkiem (w części zachodniej) znajdował się drewniany szacht starszych latryn, który – jak wspomniano – zlikwidowano dopiero w ubiegłym wieku. Pustą przestrzeń po tym szachcie przekryto wówczas płaskim stropem żelbetowym na belkach, usytuowanym mniej więcej na poziomie podniebienia kolebki¹⁴. Tę ciekawą przestrzenną sytuację można oglądać od dołu, spacerując dnem kanału (ryc. 5). Widać wówczas nie tylko perspektywę jego długiego i wąskiego wnętrza, ale także parę wspomnianych półkolistych arkad, pomiędzy którymi na różnej wysokości znajdują się dwa kwadratowe otwory – wyloty nieczystości, odpowiadające dwóm poziomom usytuowania ustępów w przeoracie (ryc. 6). Wyloty, które rozmieszczono mijankowo, są obecnie zaślepienie; trudno jednoznacznie ocenić, na jakich poziomach przeoratu znajdowały się klozety obsługiwane przez te wyloty, ale wydaje się, że w tym celu wykorzystano częściowo pozycję starszej latryny¹⁵. Jej śladem jest para charakterystycznych małych okienek zachowana na elewacji południowej przeoratu (ryc. 4). Wschodni wylot kanału pod przeoratem, który pierwotnie kontynuowany był przez koryto młynówki, jest obecnie zamurowany, co przez ostatnie lata powodowało niekontrolowane i fatalne w skutkach napełnianie się kanału wodą po dużych ulewach i powodziach¹⁶ (ryc. 7). Zachodni wlot do kanału jest co prawda otwarty, ale znajduje się obecnie pod poziomem otaczającego terenu¹⁷. W ramach restytucji odcinka młynówki kanał zostanie ponownie otwarty (poprzez usunięcie zamurówki) i połączony z korytem terenowym odtwarzanej rzeczki¹⁸. Nad omawianym odcinkiem młynówki, tuż nad jej zachodnim wlotem do kanału, pod przeoratem zawieszona była jeszcze jedna latryna (*locus secretus*), usytuowana w murowanym wykuszu. Ów wykusz, noszący charakterystyczne cechy funkcjonalne latryny – wsparcie na wydatnych

servation and exhibition. Not only the architectonic construction of the canal and the millstream bed, but also their functional attributes and any individual adaptations to concrete conditions in the Mogiła abbey were of particular interest to an architecture researcher. Therefore, let us have a closer look at the two water culverts, so harmoniously and rationally incorporated in the architecture of monastery buildings.

The canal under the Priory has a barrel vault only over the 2/3 of its length which altogether measures almost 20 m¹³ (fig. 4, 5). Nowadays the vault is secondary; *terminus post quem* for the construction of this vault is building here two masonry latrines around the mid-16th century, which were overhanging the canal on semi-circular brick arcades resting on its longitudinal walls. The reaches of the vault above the canal was adjusted to the position of those arcades, with the head of the vault touching one of the arcades from the east. Above the remaining section without the vault (in the west part) there was a wooden shaft of older latrines which – as has been mentioned – was demolished only in the last century. The empty space left by the shaft was then covered with a flat reinforced concrete roof on beams, situated more or less at the level of the barrel intrados¹⁴. That spatially interesting situation can be viewed from below while walking along the canal bottom (fig. 5). One can then see not only the perspective of its long and narrow interior, but also a couple of the mentioned semi-circular arcades between which, at different levels, there are two square openings – waste outlets – corresponding to two levels on which toilets in the Priory were situated (fig. 6). The outlets, which were alternated, are nowadays blocked; it is difficult to unequivocally assess at which level of the Priory the closets linked to those outlets were located, though it seems that the older latrine might have been partially used for this purpose¹⁵. Its traces are a couple of characteristic small windows preserved in the south elevation of the Priory (fig. 4). The east opening of the canal under the Priory which was originally continued by the millstream bed is currently walled-in, which in recent years resulted in the canal getting uncontrollably and disastrously filled with water after downpours or floods¹⁶ (fig. 7). The west inlet to the canal is open, but is nowadays located beneath the level of the surrounding land¹⁷. Within the restoration of the millstream section the canal will be opened again (by removing the walling-in) and connected to the bed of the recreated stream¹⁸. One more latrine (*locus secretus*) situated in a masonry bay overhung the discussed section of the mill-lead, just above its west opening into the canal under the Priory. That bay, bearing characteristic functional features of a latrine – resting on massive stone corbels, with small windows and walled-in waste outlet – has been preserved in the west elevation of the Priory until today. Architectonic research has confirmed that the bay dates back to one of the Renaissance phases of the building alterations, and serviced a set of vast and lavishly furnished chambers

Ryc. 11. Drewniane kolki palisady posadowienia ścian kanału i deski zabezpieczające ich pas przydenny

Fig. 11. Wooden stakes of the foundation palisade for the canal walls and boards securing their bottom strip

kamiennych kroksztynach, niewielkie okienka oraz zamurowany wtórnie wylot nieczystości – zachował się do dziś na zachodniej elewacji przeoratu. Badania architektoniczne potwierdziły, że wykusz pochodzi z jednej z renesansowych faz przebudowy budynku i obsługiwał zespół obszernych i bogato wyposażonych sal na obecnym II piętrze przeoratu¹⁹. Wnętrze wykusza latrynowego sklepionego niewielką kolebką było tynkowane, a kamieniarzkę doświetlających go małych okienek wykonano z kawałków kamiennych wtórników (ryc. 4). Odkrywką w obecnym dnie wykusza (od wnętrza) ukazała, że w pewnym okresie, prawdopodobnie już po likwidacji klozetu jego posadzkę pokrywały płyty piaskowca.

Zbliżający się obecnie ku końcowi remont budynku barokowego objął także biegnący pod nim kanał młynówki o długości około 14 m²⁰ (ryc. 8). Do czasu remontu kanał był właściwie niewidoczny, ponieważ jego wlot zachodni był szczelnie zamurowany, a wylot wschodni w znacznym stopniu zasypany ziemią. Wnętrze kanału o wysokości ok. 2,5 m było zaśmiecone i zawilgocone, co drastycznie odbiło się na jego kondycji technicznej (ryc. 9). Po skuciu współczesnego betonowego opłaszczowania ścian podłużnych i udrożnieniu kanału na całej długości dokonano szczegółowych obserwacji wnętrza. Lekko ukośne ściany boczne i sklepienie o wykroju

Ryc. 12. Wnętrze kanału pod budynkiem barokowym w trakcie przemurowywania ścian podłużnych; kolebka zabezpieczona krężyną i stemplami

Fig. 12. Interior of the canal beneath the Baroque building during re-bricking longitudinal walls; the barrel secured by the centering and props

Ryc. 13. Kanał pod budynkiem barokowym po restytucji ścian podłużnych

Fig. 13. Canal under the Baroque building after the reconstruction of longitudinal walls

on the current 2nd floor of the Priory¹⁹. The interior of the latrine bay covered with a small barrel vault was plastered, and the stone framework of the two small windows illuminating it was made from pieces of rubble (fig. 4). A survey in the current bottom of the bay (from the inside) revealed that during a certain period, probably after the removal of the closet, its floor was covered with sandstone slabs.

Renovation of the Baroque building, currently approaching its completion, also included the millstream canal running beneath it, about 14 m long²⁰ (fig. 8). Until the renovation, the canal had been practically invisible because its west opening was tightly walled-in, and the east opening was largely covered with earth. The interior of the app. 2.5 m high canal was full of rubbish and damp, which had drastically affected its technical condition (fig. 9). After removing the modern concrete coating of longitudinal walls and clearing the canal along its whole length, its interior was meticulously examined. Slightly slanting side walls and the semi-circular vault were made from hand-made

Ryc. 14. Wnętrze jednego z kanałów blokowych Krakowa
 Fig. 14. Interior of one of block canals in Krakow

Ryc. 15. Trasa restytuowanego fragmentu młynówki z dwoma mostkami, na odcinku pomiędzy przeoratem i budynkiem barokowym; widok z przeoratu
 Fig. 15. Course of the restored fragment of the mill-leaf with two bridges, in the section between the Priory and the Baroque building; view from the Priory

półkolistym wymurowano z cegły ręcznie formowanej o średnich wymiarach $6,5 \times 13$ cm, w układzie główkowym, z miejscowym dodatkiem kamiennych wtórników o zróżnicowanych wymiarach. Na ścianach i sklepieniu widoczne były przemurowania i doraźne naprawy, które w niektórych miejscach wykonano bardzo niedbale, zaburzając miejscowo geometrię formy kanału. Dno tworzył ubity grunt.

Dla ustabilizowania posadowienia konstrukcji kanału jako niezależnego układu konieczne było wykonanie pod nim ciągłej żelbetowej płyty, którą ze względu na bezpieczeństwo statyczne całej konstrukcji realizowano odcinkami (ryc. 10). Prace związane z tą fazą przyniosły ciekawe odkrycia, których dokonano podczas wykonywania wykopów pod kolejne partie zbrojenia płyty. Ściany podłużne kanału posadowiono mianowicie na zwartej podbudowie wykonanej z trzech rzędów drewnianych zastrzonych pali o średnicy 20 cm i długości 1–1,5 cm. Górna powierzchnia tej swoistej palisady była równo przycięta i przesypana warstwą wapna. Na niej posadowione były murowane ściany przepustu. Prócz tego dolne przydenne pasy ścian kanału szalowane były

Ryc. 16. Profil archeologiczny nawarstwień w obrębie młynówki z drewnianym kółkiem konstrukcji umacniającej brzeg
 Fig. 16. Archaeological profile of accumulations within the mill-stream, with a wooden stake from the construction strengthening the bank

brick of average dimensions 6.5×13 cm, using the header bond, with local additions of stone rubble of varying dimensions. On the walls and the vault one could see traces of repairs which, in some places, were performed in a very slapdash manner locally disturbing the geometry of the form of the canal. Hardened soil made the bottom.

To stabilise the canal construction as an independent element it was necessary to make under it a continuous ferroconcrete slab which, because of static security of the whole construction, was realised in sections (fig. 10). The work connected with that phase yielded interesting discoveries made while excavating for subsequent sections of the slab reinforcement. Longitudinal walls of the canal were founded on the compact substructure consisting of three rows of sharpened wooden stakes 20 cm in diameter and 1–1.5 cm long. The upper surface of this specific palisade was evenly cut and covered with a layer of lime. On it rested the masonry walls of the culvert. Moreover, the lower bottom strips of canal walls were shored up with laths 3 m long, 20 cm high and 12 cm thick (fig. 11). After the slab had been made, the walls of the culvert were rebuilt which, because of the considerable extent of their damage, practically meant building them anew using the historic brick and stone, including the recycled rubble, while preserving the previous wall structure²¹. Before commencing the work the entire barrel vault of the canal was made secure with a continuous centering and propped (fig. 12). The basis for recreating the subsequent sections of the canal walls was their previous inventory which served as a reference point and the original. However, considering the original character of the canal and lack of previous experience connected to conservation renovation of such an object, while searching for the most appropriate analogies with the culvert in Mogiła constructions of block canals in Krakow were also referred to. Their construction and function was regarded as the most adequate for the construction of the water canal in

nieokorowanymi dranicami o długości 3 m, wysokości 20 cm i grubości 12 cm (ryc. 11). Po wykonaniu płyty przystąpiono do przemurowywania ścian przepustu, co ze względu na zaawansowany stopień ich zniszczenia oznaczało właściwie wymurowanie od nowa, przy użyciu historycznej cegły i kamienia, w tym odzyskanych wtórników, z zachowaniem dotychczasowej struktury murów²¹. Przed przystąpieniem do tych prac całość sklepienia kolebkowego kanału zabezpieczono ciągłą krążyną i podstemplowano (ryc. 12). Podstawą do odtwarzania kolejnych odcinków ścian kanału była ich wcześniejsza inwentaryzacja, która posłużyła jako punkt odniesienia i pierwowzór. Biorąc jednak pod uwagę oryginalny charakter kanału i brak wcześniejszych doświadczeń związanych z remontem konserwatorskim obiektu tego typu, w poszukiwaniu najwłaściwszych analogii do przepustu mogińskiego odwołano się również do konstrukcji kanałów blokowych Krakowa. Ich budowę i funkcję uznano za najbardziej adekwatną do odtworzenia konstrukcji kanału wodnego w Mogile. Zwrócono uwagę na dolne partie ścian kanałów blokowych wykonane z opracowanych bloków wapienia, które lepiej niż cegła zabezpieczały mury przed zawilgoceniem. W związku z tym, w ramach ustaleń jednej z komisji konserwatorskich, które systematycznie odbywały się w trakcie prac, podjęto decyzję o zwiększeniu udziału kamienia wapiennego w odtworzeniu dolnych partii ścian kanału, co wpłynie korzystnie na ochronę przeciwwilgociową murów. W górnych partiach ścian

Mogila. Attention was paid to lower parts of the block canal walls made from dressed limestone which, better than brick, protected walls from the damp. Consequently, during one of the meetings of a conservation commission, which took place systematically during the work, it was decided that the share of limestone in recreating the lower sections of the canal walls would be increased, which would beneficially influence the anti-damp protection of the walls. In the upper part of walls the previous free arrangement of bricks has been preserved, yet taking into account the predominant header bond and local inclusions of stretchers and rubble in the characteristic horizontal arrangement (fig. 13, 14). The historic, and slightly different from the rest of the wall, character of one of the frames of the east canal opening has been preserved. It was erected as a vertical section, built from large dressed limestone blocks, possibly recycled. The lower strip of longitudinal walls, made from cellular concrete blocks, was covered with layers of the bottom shaped with the gradient towards the symmetry axis. The longitudinal profile of the canal bottom, as one of the elements of the recreated millstream section, was shaped with

Ryc. 17. Zachodnia elewacja budynku barokowego z włotem kanału i ostrogą zrekonstruowanego mostku na korycie młynówki

Fig. 17. West elevation of the Baroque building with entrance to the canal and the groyne of the reconstructed bridge over the millstream

Ryc. 18. Pocięte pnie drzew rosnących do niedawna wzdłuż linii młynówki

Fig. 18. Cut-down trunks of trees growing until recently along the millstream line

zachowano dotychczasowy swobodny układ cegły, z uwzględnieniem przeważającego wątku główkowego, miejscowymi wtrąceniami wozówek i wtórników w charakterystycznym układzie poziomym (ryc. 13, 14). Zachowano historyczny i nieco odmienny od reszty muru charakter jednego z ościeży wschodniego wylotu kanału. Wzniesiono go bowiem jako odcinek pionowy, wybudowany z dużych, opracowanych kamieniarsko bloków wapienia, zapewne wtórników. Przydenny pas ścian podłużnych wymurowany z bloczków gazobetonu zakryto warstwami dna ukształtowanymi ze spadkiem w stronę osi symetrii. Profil podłużny dna kanału, jako jeden z elementów odtwarzanego odcinka młynówki, ukształtowano w spadku ku wschodowi, czyli zgodnie z naturalnym ukształtowaniem terenu. W ramach prac konserwatorskich w dalszej kolejności wykonane zostanie spoinowanie ścian podłużnych oraz naprawy konserwatorskie sklepienia. W podniebieniu kolebki zachowany zostanie charakterystyczny wąski pas, wykonany wyłącznie z kamiennych wtórników.

Trasa młynówki pomiędzy kanałami, odtwarzana w formie kopanego w gruncie koryta biegnącego przez ogród i zaplecze gospodarcze, w zasadzie pokryła się z jej dawnym przebiegiem²² (ryc. 15). Podczas prac terenowych odsłonięto straszny betonowy przepust rzeczki, nad którym znajdował się dawniej mostek dla pieszych. W warstwach zasypowych starszego koryta znaleziono zniszczoną kratę zabezpieczającą dawniej wlot do przepustu pod mostkiem. Odkryto także elementy dawnych umocnień brzegów młynówki w postaci lekko ukośnie wbitych kołków, które oplatanio zapewne faszyną (ryc. 16). Był to tradycyjny – i do dziś stosowany – sposób na wzmocnienie i zabezpieczenie brzegów cieków wodnych przed obrywaniem ich przez nurt. Odtwarzane koryto zaopatrzone w uskokowo ukształtowane stoki, zaś dno zabezpieczone zostanie niskim drewnianym oburtowaniem, wzmocnionym rytmicznie wbijanymi kołkami. Na restytuowanym odcinku młynówki odtworzono także dwa mostki z przepustami i charakterystycznymi ostrogami, które zapewnią komunikację pomiędzy dwiema częściami terenu klasztornego znajdującymi się – ponownie – po przeciwnych stronach jej brzegów (ryc. 17, 15, 8).

Koryto odtworzonej młynówki kończy się na obecnej wschodniej granicy własności klasztornej²³. Jej dalszy historyczny bieg, znajdujący się niestety już poza obecnymi granicami opactwa, czytelny był do niedawna dzięki zachowanemu szpalerowi typowej wysokiej zieleni, rosnącej niegdyś na obydwu brzegach rzeczki. Tym samym ślad po młynówce był fizycznie zapisany w krajobrazie i wciąż w nim czytelny. Niestety w bieżącym roku (2017) na mocy obowiązującej ustawy całkowicie wycięto ten charakterystyczny ciąg zieleni nadrzecznej, zamykając tym samym definitywnie rozdział w wielowiekowej historii krajobrazu kulturowego opactwa mogińskiego i jego młynówki (ryc. 18). Już sam fakt beztróskiej i bezrefleksyjnej likwidacji ostatnich świadków historii młynówki klasztornej w Mogile (lub po prostu pięknego starodrzewu) jest trudny do akceptacji, ale szybkość i zjadłość, z jaką uporano się z tym „przeciwnikiem”, jest

gradient towards the east i.e. in accordance with the natural lie of the land. Within further conservation work mortar will be applied to longitudinal walls and conservation repairs of the vault will be carried out. A characteristic narrow band made solely from recycled stone will be preserved in the intrados of the barrel vault.

The course of the mill-lead between the canals, recreated in the form of a bed dug in the ground and running across the garden and the backyard, basically coincided with its former course²² (fig. 15). During fieldwork, the older concrete culvert of the stream was uncovered, above which there once used to be a footbridge. In the accumulation layers from the old stream bed a damaged grille was found, which had formerly blocked the inlet to the culvert under the bridge. Elements of the old reinforcement of the millstream banks in the form of slightly diagonally stuck stakes which must have been twined with fascines have also been discovered (fig. 16). It was a traditional – and has been practised till today – way to strengthen and protect banks of watercourses from being torn of by the current. The recreated stream bed was fitted with offset slopes, while the bottom will be by low wooden shoring, reinforced by rhythmically stuck-in stakes. Along the restored section of the mill-lead two bridges with culverts and characteristic groynes were also recreated, which will ensure communication between the two parts of the monastery property situated – once again – on the opposite banks (fig. 17, 15, 8).

The bed of the recreated mill-lead ends at the current east border of the monastic property²³. Its further historic course, unfortunately located outside the current borderlines of the abbey, was visible until recently thanks to the preserved avenue of typical tall greenery that once grew on both banks of the stream. Thus traces of the mill-lead were physically recorded in the landscape and still visible in it. Unfortunately, this year (2017) in accordance to the currently binding Act, that characteristic strip of riparian greenery was entirely cut down, thus definitely closing a chapter in the centuries-long history of the cultural landscape of the monastery in Mogiła and its mill-lead (fig. 18). The very fact of careless and thoughtless eradication of the last witnesses of the history of the monastic millstream in Mogiła (or simply beautiful old trees) is hard to accept, but the speed and virulence with which that “opponent” was dealt with is simply shocking. However, without belabouring the issue of lack of respect and understanding of the past, it has to be observed that the greatest value of the currently realised project of the millstream restoration is – besides the physical reconstruction of its course – giving it a concrete useful function. Owing to that, its fundamental attributes have been restored since the mill-lead as a utility watercourse has always served concrete purposes that determined its existence. Therefore, the fact that it will be so again is very pleasing, and the practical function of the restored mill-lead will best justify its existence.

wręcz szokująca. Nie roztrząsając jednak kwestii braku szacunku i zrozumienia dla przeszłości trzeba zauważyć, że największą wartością realizowanego obecnie projektu restytucji młynówki jest – poza fizycznym odtworzeniem koryta – nadanie jej konkretnej pożytecznej funkcji. Dzięki temu przywrócone zostają jej podstawowe atrybuty, ponieważ młynówka jako koryto robocze zawsze służyła konkretnym celom, które określały jej byt. Cieszy więc bardzo fakt, że ponownie tak właśnie będzie, a pragmatyczna funkcja odrodzonej młynówki najlepiej uzasadni jej istnienie. Dobiegająca końca realizacja projektu oznacza, że po ponad półwieczu młynówka klasztorna powraca do krajobrazu opactwa mogińskiego jako jego integralny element. Ten swoisty powrót do przeszłości wieńczy reaktywacja udroźnionych i odnowionych kanałów wodnych, wpisanych nierozdzielnie w architekturę klasztoru.

The almost concluded realisation of the project means that after more than half a century the monastery mill-lead has been restored to the Mogiła abbey landscape as its integral element. That specific return to the past is crowned by the reactivation of cleared and renovated water canals so inextricably linked to the architecture of the monastery.

¹ Największym problemem jest jednak fakt, że duża część elementów dawnej sieci wodnej oraz związanej z nią infrastruktury technicznej, np. młynów, znajduje się obecnie poza granicą własności opactw, zarówno czynnych, jak i zespołów pocysterskich. Na mocno okrojonych resztkach terenu, które bezpośrednio otaczają klasztor, trudno często pomieścić niezbędne współczesne funkcje (szczególnie konieczne dla parafii) i dodatkowo odtwarzać historyczne elementy sieci wodnej, oczywiście jeśli w ogóle się tam znajdowały.

² Projekty architektoniczno-konserwatorskie rewaloryzacji opactwa wraz z otoczeniem powstały w pracowni projektowej Leonowicz Architekci, z siedzibą w Krakowie. Restytucja odcinka dawnej młynówki klasztornej omawiana w niniejszej publikacji jest kolejnym etapem trwającego – od prawie dekady – procesu tej rewaloryzacji, w ramach której zrealizowano już szereg prac remontowo-konserwatorskich w klasztorze i kościele oraz wykonano m.in. innymi rewitalizację zachodniego dziedzińca klasztornego. Był on również związany z przebiegiem dawnej młynówki, który symbolicznie zaznaczono w nowej kompozycji posadzki dziedzińca. Do projektu włączono także charakterystyczną formę dawnego mostu przejazdowego nad młynówką, którego relikty odkryto podczas badań archeologicznych przeprowadzonych na dziedzińcu zachodnim przez E. Zaitza i M. Zaitza oraz architektonicznie wyeksponowano mury średniowiecznego lazaretu. Wyniki badań archeologicznych na zachodnim dziedzińcu klasztornym omówiono w artykule: E. Zaitz, M. Zaitz, *Przemiany zachodniego dziedzińca w opactwie Cystersów w Mogiła, Krzysztofory*, Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, 32/2014, s. 161–184.

³ Źródła rękopiśmienne opisują młynówkę jako obustronnie obwałowane koryto biegnące poprzez pola i łąki wsi Mogiła, zasilające wodą klasztor, stawy i sztuczne sadzawki oraz używające ogrody klasztorne (jarzynowe oraz sad, w którym była pasieka – *pnie dla pszczoł*). Dokumenty wspominają także przynajmniej o dwóch młynach, z których jeden to tartak. Historyczne materiały źródłowe zostały opracowane przez Macieją Zdanką w ramach realizacji grantu *Rozwiązania funkcjonalno-przestrzenne oraz techniczne i inżynierskie wybranych średniowiecznych klasztorów małopolskich w kontekście specyfiki zgromadzenia. Zagadnienia badawcze i konserwatorskie*; praca niepublikowana, tom IV, Mogiła, s. 27–41. Projekt

zrealizowano w latach 2009–2012 w Instytucie Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej, pod kierunkiem A. Bojeś-Białasik.

⁴ Stan według opisu folwarku i gospodarstwa klasztornego sporządzonego tuż po roku 1740, potwierdzonego inwentarzem z roku 1800, opracowanie źródeł historycznych M. Zdanka.

⁵ E. Zaitz, M. Zaitz, *Przemiany zachodniego dziedzińca...*, s. 173.

⁶ Relikty dawnego młyna klasztornego i przylegającego do niego budynku mieszkalnego znajdują się obecnie poza granicą własności klasztornej. Zachowane relikty obetonowanych (już w XX w.) koryt młynówki, które znajdują się na różnych wysokościach oraz resztki stawideł i mechanicznego wyposażenia młyna wskazują jednoznacznie, że młyn miał konstrukcję nasiębierną, najbardziej wydajną ze wszystkich stosowanych rozwiązań.

⁷ Podczas badań archeologicznych nie udało się zlokalizować relikwów przepustu lub kanału, którym woda przepływała pod lazaretem. Uznano jednak, że ewentualnymi śladami takich elementów mogą być zniszczone fundamenty ścian podłużnych lazaretu oraz liczne nasypy gruzowe stanowiące zasyp dawnego koryta młynówki, E. Zaitz, M. Zaitz, *Przemiany zachodniego dziedzińca...*, s. 173.

⁸ Badania przeoratu ujawniły, że jest to budowla wyjątkowo niejednorodna przestrzennie i wielokrotnie przebudowywana. Najstarsza faza budowy pochodzi z końca XIII w., kolejne przebudowy realizowano systematycznie w okresie od XIV do XIX w.

⁹ Budynek barokowy powstał na bazie dawnego browaru, wzniesionego u schyłku wieku XVIII, który rozbudowano do obecnych rozmiarów w 1. poł. XIX w. przeznaczając na budynek mieszkalny dla służby. Kanał wodny pochodzi z tej właśnie fazy przebudowy.

¹⁰ E. Zaitz, M. Zaitz, *Przemiany zachodniego dziedzińca...*, s. 175.

¹¹ Na planie widocznych jest pięć mostków z szeroko rozwartymi przyczółkami (ostrogami). W ramach realizacji projektu rewitalizacji dziedzińca zachodniego odtworzono ostrogi odkrytego tam mostu, wkomponowując je w zespół schodów i pochylni zewnętrznych prowadzących z ulicy Klasztornej na poziom dziedzińca.

¹² Autorzy projektu słusznie uznali, że jest to jedyny odcinek dawnej młynówki, na którym można odtworzyć koryto

w jego pierwotnych wymiarach i kształcie. Koryto stanowić będzie symboliczne odcięcie pomiędzy ogrodem klauzury, dostępnym tylko dla mnichów a częścią ogólnodostępną, przeznaczoną dla gości i pielgrzymów.

¹³ Przesklepiony jest środkowy i wschodni odcinek kanału. Sklepienie wtórnie podwyższono i usytuowano znacznie powyżej dna jednego z pomieszczeń suterenu, uniemożliwiając jego dotychczasowe funkcjonowanie. Rezultat tej przebudowy widoczny jest na wschodniej elewacji przeoratu (ryc. 7). Remont konserwatorski kanału pod przeoratem przewidziano w kolejnym etapie projektu, który wiąże się z adaptacją części pomieszczeń przeoratu i pałacu opackiego na cele muzeum klasztorne.

¹⁴ Pomieszczenie, które powstało wtedy w miejscu dawnych latryn na parterze, zaadaptowano jako aneks salki rekreacyjnej.

¹⁵ Wstępne ustalenia wskazują, że niższa z latryn znajdowała się na poziomie pomieszczeń obecnego podwyższonego parteru, a wyższa na wysokości obecnego półpoziomu, pomiędzy parterem a II piętrem.

¹⁶ Woda uwięziona w kanale przesączała się przez jego ściany do pomieszczeń suterenu zalewając je.

¹⁷ Zachodni wlot funkcjonuje jako zejście do kanału pod przeoratem. W posadzce dziedzińca południowego otaczającego budynek znajduje się kłapa dostępowa, pod którą kryją się schody prowadzące przez wlot zachodni do wnętrza kanału.

¹⁸ Otwarcie i udrożnienie kanału oznacza możliwość upustu gromadzącej się tutaj wody bezpośrednio do koryta młynówki i jej spływ do wpustu odwadniającego na końcu odtwarzanego odcinka. Dostęp do kanału, który będzie

udostępniony do zwiedzania, urządzony zostanie od strony wschodniej.

¹⁹ Znajdują się tutaj cztery pomieszczenia, doświetlone dużymi oknami ujętymi w renesansową kamieniarce. Podczas badań architektonicznych i konserwatorskich w pomieszczeniach odsłonięto kilka warstw polichromii (najstarsze datowane na wiek XVI), w tym relikty polichromii charakterystycznej dla twórczości Stanisława Samostrzelnika, późnobarokowe drewniane stropy, detale architektoniczne i relikty oryginalnej późnogotyckiej estetyzacji powierzchni ścian. Badania konserwatorskie pomieszczeń przeoratu wykonała K. Magrysiewicz-Dobrzańska, badania architektoniczne A. Bojęś-Białasik.

²⁰ Projekt architektoniczno-budowlany remontu budynku barokowego wraz z dawnym przepustem młynówki wykonało biuro Leonowicz Architekci.

²¹ Odzyskany materiał historyczny oraz korespondujące z nim uzupełnienia współczesną cegłą i kamieniem zastosowano jako warstwy licowe. Głębsze warstwy muru na styku z gruntem wykonano z bloczków gazobetonu.

²² Południowa ściana nowego budynku gospodarczego, tzw. Podkowy, wybudowanego w latach 2013/14 według projektu biura architektonicznego Leonowicz Architekci na terenie wschodniego zaplecza klasztoru stanęła prawie dokładnie na północnej krawędzi dawnego koryta młynówki. Badania archeologiczne wyprzedzające tę inwestycję przeprowadzili E. Zaitz i M. Zaitz. Trasy instalacji, które ujawniono podczas odtwarzania młynówki zostaną przełożone poza jej koryto.

²³ Granica opactwa przebiega w odległości ok. 30 m od wschodniej elewacji budynku barokowego.

Streszczenie

Po ponad półwieczu do krajobrazu opactwa cysterskiego w Mogile powraca fragment jej dawnej młynówki, zasypanej w latach 50. XX wieku. U podstaw idei restytucji młynówki legła nie tylko chęć przywrócenia historycznego wyglądu otoczenia opactwa, ale także nadanie jej konkretnej funkcji, związanej z odwodnieniem terenu. Wytycznymi dla odtworzenia rzeczki klasztornej były badania archeologiczne i architektoniczne oraz projekt konserwatorski, w którym uwzględniono także rewitalizację dwóch sklepionych kanałów wodnych, którymi młynówka przepływała pod budynkami klasztoru. Badania i prace remontowe w obrębie kanałów oraz w linii dawnego koryta młynówki ujawniły elementy ich pierwotnej konstrukcji i wyposażenia. Po zakończeniu prac remontowych i konserwatorskich kanały wodne zostaną udostępnione do zwiedzania.

Abstract

After more than half a century, a fragment of the old mill-lead filled in during the 1950s has been restored to the landscape of the Cistercian monastery in Mogila. The basis for the idea of the mill-lead restitution was a desire not only to restore the historic appearance of the abbey surroundings but also to give the millstream a concrete function relating to draining the area. The guidelines for recreating the monastery stream were archaeological and architectonic research, as well as a conservation project which involved revitalization of two vaulted water canals along which the mill-lead flowed under the monastic buildings. Research and renovation work within the canals and along the line of the former millstream bed revealed elements of their original construction and fittings. After the completion of renovation and conservation work the water canals will be available to visitors.